

Філософська рефлексія

ПРО ОСОБИСТІ ЗУСТРІЧІ ТА БЕСІДИ
З ОЛЕКСІЄМ ЛОСЕВИМ

Олександр СПІРКІН

Copyright © 1985; 2011

Багато років тому, коли я працював асистентом у лабораторії кіркової патології Інституту неврології АМН СРСР, одного разу мені поталанило, разом з аспірантами О.Ф. Лосєва, прийти до нього додому на чергове заняття зі старогрецької мови. До цього я багато чув про цю незвичайну людину. Але побачене і почуте при перших відвідинах, а потім понад тридцятилітнє тривале знайомство, до того ж дуже близьке (літніми й осінніми місяцями у мене на дачі – щоденне), перевершили всі мої очікування.

Помешкання на старому Арбаті, до якого я вперше потрапив, справило враження дивовижного “шматочка” античності, перенесеної в московську сучасність. Переступивши поріг, я відразу ж відчув, що нібито занурився у таємничий світ сивої старовини з її своєрідним історичним ароматом. Мені здавалося, що я потрапив у гості до мислителів Стародавньої Греції – Сократа, його учня Платона, Аристотеля і що ось-ось – через старовинні шафи в пурпурно-червоному одянні вийдуть софісти – Протагор, Горгій... Господар квартири – кремезна, високого зросту людина, з величезним лобом мислителя, донський козак за походженням, з витончено інтелігентними рисами обличчя, вражаючи казковою ерудицією, говорив соковито, образно, з гумором, змахуючи правою рукою, немов бажаючи додати своїм словам особливої переконливості.

Олексій Федорович ЛОСЄВ
(1893–1988)

Це були не просто заняття із лексики та граматики, а ємкий філологічний аналіз мало не всього стародавнього світу з надзвичайно цікавими екскурсами в міфологію, релігію, філософію різних народів, у чарівне царство етимології незлічених слів, що сягають корінням у глибини санскриту, старослов'янського, старогрецького й особливо у гранену кристалність латині. І сприймаючи квінтесенцію культурної творчості народів, яка відобразилася у семантичному ладі їх мови, я мимовільно згадував глибокодумне твердження О.І. Герцена: *хто не знає іноземних мов, не може посправжньому знати і свою рідну*. Наприклад, мені на

все життя врізалось у пам'ять, що, вживаючи слово “паніка”, ми, виявляється, і не підозрюємо його етимологічний зв'язок з ім'ям Пана – стародавнього міфологічного бога лісу, котрий наводив, згідно з легендою, жах на людей своїм страхітливим виглядом.

Слухаючи О.Ф. Лосєва, важко відразу зметикувати, хто він за професією: тут і мовознавство – різні лінгвістичні моделі, аналіз граматичної будови мови у її співвідношенні із мисленням у їх єдиному історичному розвитку, фонетика, лексикологія і граMATика стародавніх мов; тут і філологія в найширшому значенні слова, з аналізом художніх пам'ятників старовини; тут і музика, особливо Вагнер, розкладений, як то кажуть, “по гвинтиках”, в усіх деталях власне естетичного і біографіч-

ного, а також світоглядного змісту, з аналізом творінь геніального композитора не тільки на професійному музичному рівні, а й з якнайглибшим філософським узагальненням усієї його творчості; тут і цивільна історія з дивовижними подробицями життя панів і рабів в античному світі – коли Лосев говорить про все це, у свідомості слухачів виникають яскраві наочно-пластичні образи живих, конкретних людей з їх учинками, звичками, манерами і поглядами на життя; тут і філософія – “Критика чистого розуму” Канта, “Наука логіки” Гегеля, діалоги Платона, твори Ніколая Кузанського, щедро цитовані напам’ять. І все, про що він розповідає, стягується в тугий вузол, пронизується наскрізною думкою, яка проходить через усю лекцію чи бесіду. Іншим разом О.Ф. Лосев із захопленням розмірковує про математичні проблеми, пов’язуючи їх з історією розвитку філософської думки, її категорійним апаратом, специфікою культури даної епохи, методологічними принципами мислення, властивими їй.

Одного разу був такий випадок. Редколегія “Філософської енциклопедії” оголосила закритий конкурс на кращі статті, зокрема із діалектичної логіки. Члени журі вивчили надіслані роботи. Думка виявилася одностайною – найглибшим за змістом був визнаний один рукопис. І коли розкрили конверт, де зазначалося прізвище автора, то виявилось, що це був О.Ф. Лосев, котрий узяв потім найактивнішу участь – і як автор, і як консультант – у створенні “Філософської енциклопедії”, написавши для цього видання рекордну кількість статей – біля сотні. Це було початком тріумфальної ходи Олексія Федоровича до широкого читача. Щоправда, друкуватися він почав давно (перша публікація, стаття “Ерос у Платона”, вийшла у світ в 1916 році) і донині видав немало фундаментальних творів. Але тепер праці О.Ф. Лосева, немов гірська річка, хлинули бурхливим потоком; це були не тільки статті, а й величезні монографічні твори на 40–60 друкарських аркушів.

Мені як професійному психологу надзвичайно цікаво було спостерігати за повсякденною житейською, творчою, трудовою активністю О.Ф. Лосева. Як особистість Лосев – явище унікальне: йому дев’яносто років, але він зберіг дивовижну силу пам’яті і логічну міць світлого розуму! Далеко не всі знають, що ось уже більше сорока років він страждає найсильнішою короткозорістю, яка виникла від постійного перенапруження зору, і йому доводиться вдаватися

до допомоги секретарів. Багато років його мучить безсоння, деколи дуже важке. Але сила духу в його особі вражає за своєю вітальністю.

Майже кожного ранку – і влітку, і восени (а просинається Лосев біля одинадцятої) – наше спілкування розпочинається з мого традиційного запитання: “Як сьогодні спали, Олексію Федоровичу?”. Відповіді різні. Радше: “Мабуть, на трійку з мінусом”, або “на тверду трійку”, або “погано”, або “зовсім погано” – вночі він кілька разів приймав снодійне. Але ось що дивно і повчально. Щоразу, незалежно від того, як він спав, після легкого сніданку (овочі, фрукти, молочні продукти), який завжди завершується філіжанкою кави, до дванадцятої з’являється хтось із секретарів (знаючих мови), і неподалік від будинку, в кленовому гаю, у затінку Олексій Федорович усаджується в своїй незмінній плетеній гойдалці (відомої мені ще з 50-х років), і починається ділове життя – або йому читають, або він диктує, або і те й інше.

І так щодня. Без відпусток. Без субот і неділь. Неробство – нестерпна мука, страшніша за безсонну ніч.

Заняття продовжуються до шостої вечора. Легкий передобідок, скажімо, чашка чорної смородини чи полуниці, декілька яблук. Потім прогулянка або “відпочинок” у ліжку. Але думка діє, вона занурена у прочитане, конструє ідеї, які завтра майже без правок ляжуть на папір. О восьмій вечора обід. Ця багатолітня долученість у чіткий, можна сказати кантівський, розпорядок дня, мабуть, відіграє величезну роль (зрозуміло, за наявності інших умов) у створенні того психофізіологічного гомеостазису, який сприяє гігантській працездатності і дивній продуктивності О.Ф. Лосева.

Недаремно мовиться, що *талант – це перш за все працьовитість*. Якщо бути психологічно більш точним, можна сказати для повчання юні, що талант – це не тільки природний дар, а й наполеглива, цілеспрямована, напружена, а головне – систематична праця, постійне занурення в думки про свій предмет.

Зазвичай копітка робота протиставляється ентузіазму, нагнненному злету думки. Повним спростуванням цього є творча діяльність О.Ф. Лосева, у якого скрупульозні філологічні дослідження з їх мікроскопічною точністю поєднуються з творчим ентузіазмом шукаючої думки. Тут суголосно діють працьовитість, терпіння і вільна гра уяви, напружений політ логічно точної думки.

Привертає увагу така психологічна особливість творчого процесу в О.Ф. Лосева, як

феномен інтелектуальної долученості, своєрідна дієва сила інерції постійно зануреної у свій предмет думки, її нестримний розгін.

Працюючи на посаді заступника головного редактора “Філософської енциклопедії”, я свого часу замовив О.Ф. Лосеву кілька відносно невеликих за обсягом статей про неоплатоніків. Приступивши до роботи, О.Ф. Лосєв так увійшов до теми, що вже ніяк не міг її залишити. Думка постійно рухалася углиб, і згодом це вилилося у спеціальному томі “Історії античної естетики”, присвяченому неоплатонізму. Щось подібне відбулося й зі статтю “Символ”, яку він писав для тієї ж “Філософської енциклопедії”, – згодом вона розрослася у дві книги, які розглядали проблему символу у філософському й естетичному планах. Слід сказати, що проблема символу і його місця у системі культурних цінностей не полишає думок О.Ф. Лосєва майже все його творче життя. Кілька років тому йому замовили передмову до двотомника творів В.С. Соловйова. І ось я дізнаюся, що написана і вийшла книга, присвячена життю і творчості російського філософа, а крім того, підготовлений великий самостійний том “Вол. Соловйов і його час”.

У спілкуванні з О.Ф. Лосєвим привертає увагу виняткова загалом, а для його віку особливо, сила пам’яті, її дивне збереження, я б сказав, свіжість. Разом з високою культурою і неабиякими природними даними, вихованістю пам’яті цієї людини тут, мабуть, позначилося і те, що він через давні проблеми із зором, позбавлений можливості передовіряти паперу свої думки і вимушений дбайливо тримати все в умі. З цим певною мірою пов’язана й дивна методичність його викладу, величезна сила узагальнювальної думки – результат гігантського педагогічного досвіду.

Я часто ставлю Лосєву питання: “Що відбулося у світі за останні дні, Олексію Федоровичу?”. Він, трохи задумавшись, починає, загинаючи пальці, перераховувати події, розташовуючи за ступенем соціальної значущості, і передає слова дикторів і зміст прочитаних йому газет майже дослівно. Зазвичай до старості найкраще пам’ятають ранні дитячі та юнацькі враження і значно гірше – нові. О.Ф. Лосєв однаково добре зберігає у пам’яті і старі, і зовсім недавні, свіжі враження.

Метою моєї замітки є не аналіз наукового змісту робіт О.Ф. Лосєва, хоча все ж хочеться навести декілька прикладів того, як у нашому діалозі він деколи найнесподіванишим чином глибоко і яскраво змальовує синтез різноманітних понять, які здаються несумісними.

Одного разу, сидючи під кленами, ми розмовляли про діалектику. А на цю тему ми дуже часто і багато дискутуємо і навіть разом написали статтю для Енциклопедії. Діалектика – це, мабуть, найулюбленіша і стрижнева тема всіх Лосєвських роздумів.

Я запитав у ході нашої бесіди в О.Ф. Лосєва: “Що таке точка?”. Він відповів дуже несподівано й оригінально: “Це є нескінченність, дана як неподільний факт”. “А що таке нескінченність”? Відповідь була: “Це є будь-яке кінцеве число, узятє як принцип становлення”. Олексій Федорович дуже часто використовує термін “ідея” в незвичному для моєї свідомості значенні. Одного разу я запитав його: “Що таке ідея речі?”. У відповідь він запитав: “А ти знаєш, що таке швидкість?”. Я сказав, що знаю. “А що таке нескінченна швидкість, ти знаєш?” Я відповів, що уявляю. “А якщо тіло рухається із нескінченною швидкістю, чи не означає це, що воно займає відразу всі можливі точки свого руху і рухатися йому більше нікуди?” І на це я відповів, що розумію. “А якщо тілу нікуди рухатися, чи не означає це, що воно покоїться?!” – “Вірно”, – помічаю я. “Так от, – сказав Олексій Федорович, – ідея матеріальної речі є сама ця матеріальна річ, яка рухається із нескінченною швидкістю, відразу обіймає всі точки свого руху і, отже, покоїться. А це значить, що така річ, яка все обіймає і ні в чому перешкоди для себе не терпить, і є ідея речі у розумінні принципу її буття”.

Моє спілкування з О.Ф. Лосєвим упродовж кількох десятиліть, давши мені пласт найрізноманітнішої інформації для роздумів, робить характеристику цієї людини завданням найбільшої трудності. Але і та дециця, про яку я оповів, гадаю, ще неодноразово і всебічно доповнюватиметься іншими трудівниками науки і друзями О.Ф. Лосєва.

На завершення хочеться підкреслити, що етично-психологічний образ О.Ф. Лосєва як ученого і людини є повчальним прикладом того, що *не можна займатися наукою побіжно – вона вимагає від людини цілком усього життя, всіх її духовних і фізичних сил*. Це і свідомо жертвенність, і воднораз піднесена, найбільша радість!

Друкується за виданням:
Спиркин А.Г.

О личных встречах и беседах с А.Ф. Лосевым /
Античная культура и современная наука. –
М.: Наука, 1985. – С. 332–336.

Переклад з російської
проф. Анатолія В. ФУРМАНА

Надійшла до редакції 10.11.2010.